

УДК 904.5(282.247.32-196.2)“653”

Д. В. Бібіков, Д. Т. Дяченко

СЕРЕДНЬОВІЧНІ КРЕМАЦІЙНІ ПОХОВАННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ: ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНОЇ АТРИБУЦІЇ

У статті розглянуто проблеми визначення культурно-хронологічної належності середньовічних кремаційних поховань Правобережжя Дніпра. Особливу увагу приділяється комплексам зі спірним датуванням.

Ключові слова: кремаційні поховання, Раннє Середньовіччя, археологічна культура, датування.

Протягом другої половини I тис. н. е. етнокультурна ситуація на Правобережжі Дніпра була доволі динамічною. На зміну празькій та пеньківській археологічним культурам (V – VII ст.), носіїв яких ототожнюють відповідно зі склавинами й антами візантійських джерел, прийшла райковецька (VIII – X ст.), населення котрої, своєю чергою, поступово ввійшло до складу Київської держави Рюриковичів. Ці процеси не могли не знайти відображення в археологічних матеріалах, зокрема – й у поховальному обряді.

Визначення культурно-хронологічної належності конкретних поховальних комплексів є першочерговою проблемою, що постає перед археологом при дослідженні певної групи захоронень. Вірність атрибуції докорінним чином впливає на достовірність та повноту вибірок, які зрештою можуть використовуватись у реконструкціях етнічного, соціального чи релігійного характеру. Стосовно середньовічних кремаційних захоронень Дніпровського Правобережжя склалася невтішна ситуація, коли цілу низку комплексів різні науковці зараховують до різних археологічних культур і періодів, як правило, навіть не аргументуючи свої висновки.

Найвагоміші якісні зрушення у вивченні ранньослов'янських поховальних (і не лише) пам'яток Дніпровського Правобережжя відбулися в 1960-х – на початку 1980-х рр. завдяки зусиллям Ю. В. Кухаренка, Д. Т. Березовця, В. П. Петрова, В. Д. Барана, О. М. Приходнюка та – в першу чергу – І. П. Русанової. Дослідники вважали «завдання виявлення і дослідження слов'янських могильників одним із найбільш важливих у середньовічній археології» (Баран 1972, с. 9). Окрім суттєвого розширення джерельної бази, було, зокрема, визначено основні принципи відносної хронології різних груп захоронень. Можливо, безсумнівний авторитет вищезазначених археологів позначився на тому, що деякі їхні

висновки досі сприймаються без належної критичної перевірки. Дався ознаки й очевидний спад інтересу до розглядуваних пам'яток протягом останніх десятиліть; як позитивні винятки можна згадати дисертаційні дослідження О. В. Петраускаса (1993) та Є. В. Синиці (2004).

Враховуючи, що абсолютна більшість ранньослов'янських захоронень не містила інвентарю, їх датування спирається передусім на типолого-хронологічний аналіз горщиків-урн. Упевнено визначити культуру належність безурнових трупоспалень завжди важко, фрагменти кераміки, знайдені в курганных насипах, далеко не завжди відповідають часу спорудження останніх, про що мова піде нижче. При цьому деякі основні моделі кремації лишалися в основних рисах незмінними протягом століть, на відміну, скажімо, від Дніпровського Лівобережжя, де зміна археологічних культур неодмінно супроводжувалася докорінними трансформаціями поховального обряду. Іноді вдається пов'язати поховання із конкретними поселенськими пам'ятками, що також допомагає при їхньому датуванні.

Значна частина некрополів (включаючи могильники зі спірним датуванням, такі як Межирічка, Шумськ, Велика Горбаша, Селець, Миропіль тощо) досліджувалась у 1950–1970-х рр. І. П. Русановою та Ю. В. Кухаренком, які представляли Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР (з 1959 р. — Інститут археології АН СРСР; нині — Інститут археології РАН). Здобутий матеріал був переданий на зберігання до цієї московської установи і на сьогоднішній день є недоступним для опрацювання українськими науковцями. Наразі, в умовах повномасштабного вторгнення російських військ, евакуйовано багато музейних колекцій, зокрема, колекцію Житомирського краєзнавчого музею, де зберігаються матеріали розкопаних С. С. Гамченком і І. Ф. Левицьким ранньослов'янських могильників. Враховуючи ці обставини, остаточно встановити датування зазначених комплексів наразі важко. У цій статті ми спробуємо окреслити основні проблеми, пов'язані з датуванням слов'янських поховань Правобережжя, зосередивши увагу на «спірних» комплексах.

* * *

Першовідкривачем і найбільш активним дослідником поховань празької культури слід вважати С. С. Гамченка, котрий проводив розкопки на території Східної Волині в 1890-х і 1920-х рр. Результати робіт були опубліковані та узагальнені В. П. Петровим (1963). Проте згодом у працях І. П. Русанової (1973, с. 26) атрибуція частини комплексів була серйозно переглянута, зокрема, виявлені на низці пам'яток (Корчак, Катеринівка, Перлівка) «кам'яні ящики», в які буцімто поміщали урни з перепаленими кістками, були трактовані як залишки звичайних побутових печей-кам'янок. До більш достовірних прийнято зараховувати розкопані С. С. Гамченком безкурганні урнові поховання празької культури в урочищах Вили та Папірня поблизу с. Шумськ, в урочищі Селісько біля с. Барашівка, а також курганні поблизу сс. Буки-Дениши, Корчак, Буда-Шиєцька, Шепетівка та Миропіль-Вільха (урочище Токовисько та по дорозі з Фастівського млина на шлях). Попри уривчасті дані, до празької спільноти зазвичай зараховують і деякі інші кургани, розкопані наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. (Климентовичі, Зубковичі, можливо, Глинськ-Биково).

Довгий час віднайдені матеріали широко датували другою половиною I тис. н. е. і лише завдяки масштабним польовим роботам кінця 1940–1960-х рр. в межах цього масиву було остаточно виділено дві послідовні та генетично споріднені групи археологічних пам'яток – типу Праги-Корчака й типу Луки Райковецької. З-поміж іншого, у цей період активізувалися дослідження синхронних поховальних пам'яток. Не викликає сумнівів належність до празької культури відкритих у ті роки ґрунтових могильників, таких як Суемці, Хотомель, Хорськ, Тетерівка, а також окремих поховань, знайдених на поселеннях Корчак IX і Тетерівка I. Вперше було виявлено некрополі, атрибутовані як райковецькі: Велика Андрусівка I, Головно, Миляновичі, Червеньово, Знацьово тощо. Разом із тим, проблеми еволюції та датування керамічного матеріалу все ще перебували на стадії осмислення. Відтак стосовно цілої низки комплексів виникла хронологічна плутанина, котра з роками вкоренилася в історіографії. Значна частина таких комплексів належить до періоду переходу між празькою та райковецькою культурами.

Яскравим прикладом можуть слугувати захоронення (одне чи два – невідомо), виявлені під час земляних робіт в урочищі Підмонастир біля с. Звиняч, на лівому березі безіменного струмка – притоки Серету (Тернопільщина). У першій публікації пам'ятки В. Д. Баран зазначив, що обидві знайдені тут урни можуть бути датовані не раніше VII ст., а найвірогідніше належать до другої половини цього століття. При повторному обстеженні місця знахідки траплялися окремі дрібні фрагменти слов'янської ліпної кераміки, датованої В. Д. Бараном (1972, с. 166–167) третьою чвертю I тис. н. е. Хоча І. П. Русанова (1976, с. 43) зараховувала урни до числа «посудин типу Луки Райковецької», археологи, за рідкісними виключеннями (Абашина та ін. 2012, с. 240), продовжують ніби за інерцією розглядати поховання в контексті празької культури (ред. Баран 1985, рис. 19; Петраускас 1993, с. 257; Баран 1998, с. 40; Ягодінська 2020, рис. 1). На думку В. В. Приймака (2012, с. 79), поховальні урни вкладаються у сахнівський тип, хоча саме поховання він називає празьким. Датування посудин аргументованіше подане в дисертації Є. В. Синиці (2004, с. 129), котрий зарахував їх до підтипу В типу II празької кераміки за І. О. Гавритухіним, а за способом оформлення краю вінця (варіація «К» за І. О. Гавритухіним) – до фази III, датованої VII ст. Проте, як видно з наведеної ілюстрації, профілювання верхніх частин горщиків є розвинутішим, причому на одному з них (більш приземкувата посудина з опуклими плічками: Баран 1972, рис. 46: 1) вінце додатково сплюснуте та відтягнуте вниз. Кераміки з подібним оформленням у класифікації І. О. Гавритухіна немає, натомість за матеріалами городища Хотомель І. П. Русанова виділила її у вид VIII: «Вінце відігнуте, його край потовщений і відтягнутий униз, внаслідок чого виникає карнизик. По краю вінця часто бувають ямкові вдавлення». За профілюванням цей вид близький до гончарних посудин і справедливо зарахований до райковецької культури (Русанова 1958, с. 40, рис. 3). За класифікацією ліпної кераміки В. О. Петрашенка (1992, с. 51), горщик належить до типу VIII, якому притаманні опуклі плічка та відігнуті назовні вінця, як правило, косо зрізані та орнаментовані ямками чи насічками. Для порівняння, майже ідентичною є посудина з Великої Андрусівки (Петрашенко 1992, рис. 8: 10). Дослідниця орієнтовно датувала такий посуд IX – першою половиною X ст. (Петрашенко 1992, рис. 91). На нашу думку, датування в межах VIII ст. є загалом прийнятнішим, однак необхідно враховувати і

вірогідну асинхронність у розвитку кераміки в Середньому Подніпров'ї та Верхньому Подністрів'ї.

Інший горщик (Баран 1972, рис. 46: 2) також можна зарахувати до типу VIII ліпної кераміки за В. О. Петрашенком, хоча за пропорціями вони й різняться. Загальним профілюванням подібний, наприклад, до горщика з поселення Луг II (Петрашенко 1992, рис. 8: 19). І. П. Русанова (1958, с. 40, рис. 3) виділяла подібні посудини у вид VI, який характеризується різко відігнутими назовні вінцями, край яких часто буває зрізаний та орнаментований ямками чи пальцевими вдавленнями та сильно виступаючими плічками.

У похованні з городища Бабка в пониззі р. Стир від урни збереглася лише нижня частина, що унеможливило її «вузьке» датування. Тому вирішальне значення має датування самого городища. За Ю. В. Кухаренком (1961, с. 35), воно виникло в «перехідний період», а за І. П. Русановою (1970, с. 94) — на кінцевому етапі існування празької культури — в VII ст. Однак пізніше І. П. Русанова (Русанова, Тимошук 2007, с. 180) схилилася до датування VIII—X ст. Вочевидь, саме до цього часу й належить поховання на південному краю майданчика городища.

Аналогічна ситуація склалася й на дослідженому самою І. П. Русановою комплексі пам'яток біля с. Шумськ. Навпроти селища було розкопано язичницьке святилище та щонайменше 11 ґрунтових поховань, проте всі вони виявилися сильно пошкодженими внаслідок оранки та бойових дій (Русанова 1954, с. 5). Власне, і на городищі Бабка, і на Шумському поселенні основу керамічного комплексу становлять райковецькі посудини варіантів 6—9 за І. П. Русановою (1973, табл. 7; 1976, табл. III), а найбільш ранні зразки горщиків презентовані варіантом 5. Останній виникає ще у празький період, проте саме таке поєднання типів дослідниця датувала часом не раніше IX ст. (Русанова 1976, с. 24). Деякі інші знайдені на Шумському поселенні посудини (Русанова 1976, рис. 8: 4) хоча й наслідують празькі форми, є хронологічно пізнішими (тип I за В. О. Петрашенком (1992, с. 43)). На думку авторки робіт, пам'ятка існувала нетривалий час у межах IX ст. (Русанова 1973, с. 18); ще пізніше — кінцем IX—X ст. — за керамічним матеріалом датується розташоване біля могильника святилище, котре, вочевидь, становило з ним єдиний ґрунтовий комплекс (Русанова, Тимошук 2007, с. 202).

На могильнику поблизу с. Головно на Західній Волині виявлено лише нечисленні уламки посуду: в кургані 1 — виключно ліпного, в кургані 2 — переважно гончарного. Проте, в цьому випадку не викликає сумнівів, що некрополь залишений мешканцями розташованого поруч городища (Кухаренко 1961, с. 31), котре нині датують IX—X ст. (Кучера 1999, с. 191) і зараховують до райковецької культури.

Про результати розкопок І. Ф. Левицьким окремих курганних насипів на півночі Житомирщини, зокрема — біля с. Лозниця, збереглася лише вкрай уривчаста інформація в звітній документації. Відсутній будь-який ілюстративний матеріал, а самі кургани були датовані «пізньоеоленітичною» добою (Левицькій 1926, №3, с. 24—28). Спроби окремих науковців зарахувати їх до числа празьких (Русанова 1976, рис. 2; Петраускас 1993, табл. 2, с. 257) або ж райковецьких (Михайлина 2007, с. 232; Абашина та ін. 2012, с. 240), на нашу думку, не мають під собою достатньо підстав.

* * *

Відкриття пенківських старожитностей сталося лише наприкінці 1950-х рр., а вже невдовзі були вперше знайдені пов'язані з ними поховальні пам'ятки. Абсолютно не піддається сумнівам належність до пенківської культури таких могильників, як Селіште, Велика Андрусівка III, о. Сурський, Ханська III, Василівка, Запорожець, Раківка тощо. Окремі спроби зарахувати до числа пенківських два курганні захоронення біля с. Чепониси та одне ґрунтове — на хут. Корнешти (Петраускас 1993, с. 258) — навряд чи можна вважати вдалимими. Так, посудина з Чепоносів співвідноситься з фазою III празької культури за І. О. Гавритухіним, яка датується VII ст. (Синиця 2003, с. 130).

Варто згадати пам'ятки поблизу с. Велика Андрусівка у Потясминні, де Д. Т. Березовець на початку 1960-х рр. обстежив чотири групи кремаційних захоронень. Некрополь Велика Андрусівка III містив чотири поховання пенківської культури, а на могильниках Велика Андрусівка II та IV достовірних захоронень виявлено не було (Березовець 1969, с. 67—69). Велика Андрусівка I вважається типовим некрополем райковецької культури, хронологічні межі якого за аналогією з розташованим поруч поселенням Луг II визначалися автором розкопок кінцем VIII — початком IX ст. (Березовець, 1969, с. 58—66, 69). Разом із тим, О. М. Приходнюк (1980, с. 38—42) помітив, що деякі поховальні урни були типовими горщиками пенківського кола. Очевидно, частина захоронень належала до більш ранньої, пенківської, фази могильника, об'єктивно виділити яку наразі складно (Синиця 2003, с. 17—18).

* * *

Хоча поселення з «керамікою типу Луки Райковецької» були виділені в середині минулого століття, синхронні поховальні пам'ятки, як уже було сказано, певний час лишалися невідомими. Так, згаданий некрополь Велика Андрусівка I першовідкривачі визначили як пенківський (Петровська, Телегін 1965, с. 179). По-справжньому еталонні райковецькі могильники, такі як Ревне та Чорнівка, були досліджені лише наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. Намагання дослідників заповнити хронологічну лакуну подекуди призводило до не зовсім правомірних висновків. Так, у ранніх працях І. П. Русанової (1958, с. 36—38) курганні пам'ятки деревлян розподілено на «кургани з урнами житомирського типу» (типу Корчак), орієнтовно датовані V—VIII ст., та «кургани другого типу», до якого ввійшли переважно давньоруські кремаційні захоронення, зараховані дослідницею до IX—X ст. В. В. Седов (1982, карт. 11; 13; 14) також розглядав «могильники VIII—X ст., що включають кургани з трупоспаленням», як монолітний масив, на противагу пам'яткам V—VII ст. і «курганним могильникам виключно з трупопокладенням». Такий підхід не виглядає дивним, адже за радянської доби райковецька культура вважалася основним компонентом формування загальноруської матеріальної культури. Її пам'ятки буцімто припинили існування наприкінці IX ст., трансформувались у давньоруські (на відміну від роменської культури, котра з давньоруською співіснувала до XI ст.). Відтак і перехід між ними сприймався як більшою мірою формальний. Сьогодні ми розуміємо, що до занепаду райковецької культури призвело встановлення над східнослов'янськими племенами влади київських князів, що в археологічному плані ознаменувалося докорінними зміна-

ми матеріальної, а згодом і духовної культури. Цей процес розтягнувся на понад сотню років, дійшовши свого апогею наприкінці X ст., і весь цей час райковецька та давньоруська культури існували на Правобережжі Дніпра синхронно.

«Перехідні» могильники, такі як Пересопниця, Межирічка та Велика Горбаша, більшість учених продовжує зараховувати до числа райковецьких (ред. Баран 1985, рис. 19; Петраускас 1993, с. 260; Абашина та ін. 2012, с. 240). Стосовно Пересопниці мова йде про розкопки Ф. Р. Штейнгелем у 1899 р. курганного некрополя, що тягнеться по правому березі р. Стубла від Білівського городища в напрямку с. Пересопниця. Власне, в літературі цей могильник прийнято називати Білівським, слідом за першою дослідницею, К. М. Мельник (1901, с. 522). У двох курганах, з'єднаних перешийком, окрім перепалених кісток і вугілля було знайдено лише по одному фрагменту гончарних горщиків (Штейнгель 1904, с. 147). Проте дослідження останніх десятиліть дозволили встановити, що поселенський комплекс у районі с. Білева (городище, поселення та курганний некрополь) сформувався тільки наприкінці X ст. (Прищеп 2016, с. 89). Ще два розкопані на могильнику насипи містили залишки часткового трупоспалення, решта 40 – інгумаційні поховання (Мельник 1901, с. 523–533; Штейнгель 1904, с. 146–148).

У Межиріччі на р. Уж у всіх трьох розкопаних І. П. Русановою курганах були виявлені кострища та залишки прямокутних дерев'яних конструкцій. На кострищах знайдені залишки гончарних горщиків, але в звіті наявні лише фронтальні фотографії їхніх вінець (Русанова 1959, с. 15–17, рис. 9; 10). Вони, вочевидь, мали складний профіль, що дозволяє лише широко датувати поховання в межах IX–X ст. А. П. Томашевський (1993, додаток VIII) вважав могильник давньоруським.

У кургані 1 біля с. Велика Горбаша на Житомирщині залишки кремації також були виявлені всередині прямокутної конструкції з горілих колод. Серед перепалених кісток було виявлено поодинокі уламки ліпної кераміки, чого, як і в попередньому випадку, замало для культурно-хронологічної атрибуції захоронення. В іншому розкопаному кургані на рівні горизонту містилося інгумаційне поховання без матеріалу, а на розташованому в 1 км південніше могильника селищі знайдено ліпну та ранньогончарну кераміку (Русанова 1961, с. 12). Вірогідно, поселення та могильник датуються IX–X ст. (Томашевський 1993, додаток VIII).

* * *

Датування деяких підкурганних захоронень суттєво ускладнене наявністю перевідкладеного матеріалу, що потрапив до них із культурного шару. Досить часто в більш пізніх насипах трапляється празька кераміка, що відзначав іще Ю. В. Кухаренко. Так, 13 курганів із типовими інгумаціями кінця X–XI ст., деякі з яких містили фрагменти празького посуду, розкопано на могильнику Відзібор у пониззі Горині (Кухаренко 1961, с. 8, 20–21). Уламки «слов'янських ліпних посудин» наряду з керамікою тшинецької культури виявлено в більшості насипів курганів XI ст. біля с. Збуж на Середній Горині (Свешников, 1958, с. 12–16). Розвідкові роботи в околицях некрополя дозволили авторам розкопок установити факт існування на лівому березі старого русла Горині поселення бронзової доби, а пізніше – ранньослов'янського поселення, частина території котрого згодом використовувалася під давньоруський могильник (Свеш-

ников 1958, с. 19). Фрагменти зарубинецьких і празьких горщиків були знайдені у верхній частині кургану Могила Войшелка в Пінську. Сам курган, заввишки понад 7 м, діаметром 30 м, вочевидь, містив трупоспалення на місці і належить до більш пізнього часу. Так, у насипу, розташованому поруч, було знайдено дирхем Нуха ібн Насра 952/953 рр. (Кухаренко 1961, с. 20). Враховуючи поширений у давньоруський час звичай биття посуду (Седов 1970, с. 112; Моця 1990, с. 33–34), маємо підстави припустити й навмисне використання горщиків попередніх археологічних епох під час поховальної церемонії.

На розглядуваній території подібний випадок, вірогідно, представлений матеріалами могильника біля с. Селець, на лівому березі р. Жерева (північна Житомирщина). Серед розкопаних І. Ф. Левицьким (кургани 1–7) і Ю. В. Кухаренком (№ 8–11) насипів, більшість містила поховання за обрядом трупоспалення (№ 1–5, 7, 11), рідше зустрічалась інгумація в ґрунтовій ямі (№ 6) і кенотафи (№ 8–10). В усіх курганах із кремацією спостерігається єдність обряду, котра, вочевидь, може вказувати на їхню синхронність: на рівні горизонту виявлено великі кострища, а перепалені кістки були поміщені до незначних заглиблень. Іноді такі заглиблення перекривали зверху камінням, а їхні стінки та дно підмазували шаром глини. Саме по собі поєднання кострищ і материкових ямок знаходить аналогії серед правобережних поховань і празького, і райковецького, і давньоруського часу. Наведені дані щодо потужності кострищ і пропеченості ґрунту під ними, можливо, свідчать про те, що кремація здійснювалася на місці поховання, що для празької культури нехарактерно.

Фрагментований горщик із кургану 1 Ю. В. Кухаренко (1963, с. 316) називає «посудиною празького типу». Проте, у звіті І. Ф. Левицького (1925, рис. 37) зображено ємність із максимальним розширенням у нижній частині, що для керамічного комплексу слов'янських культур Раннього Середньовіччя взагалі не характерно. Знайдений він разом із двома крем'яними відщепами на невеликій підсипці, що знаходилася в 1 м від ями з перепаленими кістками і на думку Ю. В. Кухаренка (1963, с. 316) була викидом із цієї ями. Отже, досить вірогідно, що фрагменти кераміки могли потрапити до насипу з похованого культурного шару.

Більш достовірні знахідки празької кераміки походять із курганів 2, 3 та, можливо, 4. Є. В. Синиця (2003, с. 130) зіставив посудини з фазою III празької культури за І. О. Гавригуним, датованою VII ст. Ще два кургани (№ 9, 10) містили виключно гончарну кераміку, а в решті насипів жодних артефактів, за винятком крем'яних відщепів, виявлено не було. При цьому в курганах 2 і 3 фрагменти ліпних празьких і гончарних посудин зустрічалися в насипах і на кострищах разом. Ю. В. Кухаренко окремо відзначив цей факт і не наважився пропонувати датування могильника перш ніж будуть проведені нові, більш масштабні, розкопки (1963, с. 319).

У тих самих курганах 2 і 3 під начебто непорушеними шарами кострищ знаходилися колективні інгумаційні поховання в гробовищах (Левицький 1925, с. 99–116). Останні можна датувати кінцем X – початком XII ст. за знахідкою посріблених скляних намистини серед інвентарю одного з них. Якщо спостереження автора розкопок щодо синхронності поховань у кургані вірні, ця дата має маркувати час спорудження курганів 2 і 3. У кургані 4 на перепалених кістках було знайдено круглу рамку від залізної пряжки (?) з макоподібними відігнутими кінчиками, діаметром

27 мм (Левицький 1925, с. 116). Близьких аналогій серед матеріалів празької культури, наскільки нам відомо, вона також не знаходить.

Дослідники завжди ігнорували свідчення І. Ф. Левицького (1925, с. 96–97, 99, 109), буцімто могильник примикав до синхронного селища. Вочевидь, це припущення базувалося на однотипному характері кераміки з курганних насипів і знайденого поруч підйомного матеріалу. Проте кургани празької культури (на відміну від ґрунтових поховань), як правило, розташовані досить далеко від синхронних поселень (Русанова 1973, с. 28; Баран 1998, с. 41). Швидше за все, празька кераміка потрапила до насипів із оточуючого культурного шару, на користь чого свідчить уже сам факт її знаходження в одному комплексі з фрагментами гончарного посуду (кургани 2, 3). Враховуючи сукупність наведених вище аргументів, усі кургани біля с. Селець, на наш погляд, належать до давньоруської доби.

Між сс. Миропіль і Вільха на р. Случ у різні роки досліджувалося десять окремих курганних груп, котрі, як прийнято вважати, функціонували в празькій і давньоруській час. Власне, достовірно празька кераміка траплялася лише у двох курганних групах, досліджуваних у другій половині ХХ ст.: в урочищі Токовисько та по дорозі з Фастівського млину на шлях. При цьому в одному з курганів другої групи, що містив інгумацію на рівні горизонту, таку кераміку знайдено в насипу разом із розвалами гончарних горщиків Х–ХІ ст. (Кухаренко 1954, с. 3). Крім того, в іншому кургані тієї самої групи було виявлено уламки горщика з орнаментом, близьким до кераміки тшинецького культурного кола (названого С. С. Гамченком поховальною урною; 1901, с. 369, рис. 22), а в деяких насипах з урочища Токовисько траплялися фрагменти чорнолощеної гончарної кераміки та ліпних посудин доби бронзи (Кухаренко 1954, с. 4; Русанова 1969, с. 5). Тому встановити точну кількість розкопаних тут празьких або давньоруських захоронень наразі неможливо. В урочищі Обірок і на північний схід від городища С. С. Гамченком (1901, с. 378–380) також були виявлені кремаційні захоронення з ліпною керамікою. Їх культурно-хронологічна належність узагалі залишається нез'ясованою.

* * *

Проблема культурно-хронологічної атрибуції слов'янських кремаційних поховань Дніпровського Правобережжя є нагальною та досить складною. Її вирішення неможливе без опрацювання керамічних колекцій із розкопок Інституту археології АН СРСР 1950–1970-х рр., які наразі зберігаються в Москві. Та попри це, виважений аналіз наявних матеріалів, здійснений із позицій сучасної археологічної науки, дозволяє переглянути спірні питання хронології окремих ранньосередньовічних могильників. У першу чергу, мова йде про пам'ятки, котрі функціонували «на стику» археологічних культур. Проведений аналіз дозволяє зарахувати низку «спірних» некрополів до райковецького (Звиняч, Шумськ, Бабка, Головно) або давньоруського (Пересопниця-Білів) часу. В подальшому це дасть можливість уточнити окремі питання, пов'язані з еволюцією ранньослов'янського поховального обряду. Загалом же простежується підсвідома тенденція науковців до «подавлення» середньовічних поховальних пам'яток. Також можна поставити під сумнів усталене датування деяких ранньосередньовічних могильників. Так, перегляд документації розкопок біля с. Селець схиляє до висновку, що

празька кераміка потрапила до пізніших насипів із оточуючого культурного шару, а сам некрополь з'явився лише за давньоруської доби. Переконливо визначити культурно-хронологічну належність деяких інших могильників (Лозниця, Велика Горбаша, Межирічка, Миропіль-Вільха), враховуючи скупість наявних свідчень, можливо лише за умови повторних польових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Абашина, Н. С., Козак, Д. Н., Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2012. *Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник*. Київ: Стародавній світ.
- Баран, В. Д. 1972. *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю*. Київ: Наукова думка.
- Баран, В. Д. *Давні слов'яни. Україна крізь віки*, 3. Київ: Альтернативи.
- Баран, В. Д. (ред.). 1985. *Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка.
- Березовець, Д. Т. 1969. Могильники уличів у долині р. Тясмину. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 58-71.
- Гамченко, С. С. 1901. Раскопки в бассейне р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха). *Труды XI Археологического съезда*, 1, с. 355-403.
- Кухаренко, Ю. В. 1954. *Отчет о раскопках курганов возле села Ново-Мирополь в 1954 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1954/27.
- Кухаренко, Ю. В. 1961. *Средневековые памятники Полесья*. Свод археологических источников, Е1-57. Москва: АН СССР.
- Кухаренко, Ю. В. 1963. Курганы у с. Селец. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 316-320.
- Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.
- Левицький, І. Ф. 1925. *Археологічні досліді в районі Народичі – Ст. Шарно – Уманці – Булев – Селець – Болотниця Коростеньської округи року 1925*. НА ІА НАН України, ф. 4, № 2.
- Мельник, Е. 1901. Раскопки в земле лучан. *Труды XI Археологического съезда*, 1, с. 479-576.
- Моця, А. П. 1990. *Погребальные памятники южнорусских земель IX – XIII вв.* Киев: Наукова думка.
- Петраускас, О. В. 1993. *История обряда кремации на территории Среднего Поднепровья в I тысячелетии н. э.* Диссертация к. и. н., ІА АН Украины.
- Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII – IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. П. 1963. Памятники корчакского типа (по материалам раскопок С. С. Гамченко). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 16-38.
- Петровська, Є. О., Телегін, Д. Я. 1965. Ранньослов'янський могильник на р. Тясмині. *Археологія*, XVIII, с. 178-179.
- Приймак, В. В. 2012. Етнокультурний сдвиг на території Дніпровського Левобережжя VII – VIII вв. (Степь и южная полоса лесостепи). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2012*, с. 60-93.
- Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI – IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.
- Прищепа, Б. 2016. *Погоринські міста в X – XIII ст.* Рівне: Дятлик М.
- Русанова, И. П. 1958. Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. э. на территории древлян. *Советская археология*, 4, с. 33-46.
- Русанова, И. П. 1959. *Отчет о работе Правобережного отряда Черниговской археологической экспедиции ИИМК АН СССР за 1959 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/20а.
- Русанова, И. П. 1961. *Отчет о работе Древлянского отряда Днепровской археологической экспедиции Института археологии АН СССР за 1961 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/23.
- Русанова, И. П. 1969. *Отчет о работе Волынской экспедиции Института археологии АН СССР за 1969 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/103.
- Русанова, И. П. 1970. Карта распространения памятников типа Корчак (VI – VII вв. н. э.). В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Москва: Наука, с. 93-96.
- Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI – IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Свод археологических источников, Е1-25. Москва: Наука.

- Русанова, И. П. 1976. *Славянские древности VI – VII вв. (культура пражского типа)*. Москва: Наука.
- Русанова, И. П. Тимошук, Б. А. 2007. *Языческие святилища древних славян*. Москва: Ладога-100.
- Свешников, И. К. 1958. *Отчет о работе Ровенской археологической экспедиции Львовского Государственного Исторического Музея в 1958 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1958/27.
- Седов, В. В. 1970. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*. Материалы и исследования по археологии СССР, 163. Москва: Наука.
- Синиця, Є. В. 2003. *Поховальний обряд слов'ян Південно-східної Європи V – VII ст.* Дисертація к. і. н. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Томашевський, А. П. 1993. *Населення Східної Волині V – XIII ст. н.е. (система заселення, екологія, господарство)*. Дисертація к. і. н. ІА АН України.
- Штейнгель, Ф. Р. 1904. *Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897 – 1900 гг. Археологическая летопись Южной России*, 4 – 5, с. 136-182.
- Ягодинська, М. О. 2020. *Слов'янські пам'ятки на Тернопільщині. Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 222-233.

REFERENCES

- Abashyna, N. S., Kozak, D. N., Synytsia, Ye. V., Terpylovskiy, R. V. 2012. *Davni slov'iany. Arkheolohiia ta istoriia: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Starodavnyi svit.
- Baran, V. D. 1972. *Ranni slov'iany mizh Dnistrom i Pryp'iatiu*. Kyiv: Naukova dumka.
- Baran, V. D. *Davni slov'iany. Ukraina kriz viky*, 3. Kyiv: Alternatyvu.
- Baran, V. D. (ed.). 1985. *Etnokulturnaya karta territorii Ukrainsoi SSR v I tis. n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Berezovets, D. T. 1969. *Mohylnyky ulychiv u dolyni r. Tiasmynu*. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Sloviano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 58-71.
- Gamchenko, S. S. 1901. *Raskopki v basseine r. Sluchi (mezhd u m. Miropol i s. Ulkha)*. *Trudi XI Arkheologicheskogo sjezda*, 1, s. 355-403.
- Kukhareno, Yu. V. 1954. *Otchet o raskopkakh kurganov voze sela Novo-Miropol v 1954 godu*. NA ІА НАН України, ф. 64, 1954/27.
- Kukhareno, Yu. V. 1961. *Srednevekovie pamyatniki Polesya*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-57. Moskva: AN SSSR.
- Kukhareno, Yu. V. 1963. *Kurgani u s. Selets. Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 108, s. 316-320.
- Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII – XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: ІА НАН України.
- Levytskyi, I. F. 1925. *Arkheolohichni doslidy v raioni Narodychi – St. Sharno – Umantsi – Bulev – Selets – Bolotnytsia Korostenskoj okruhy roku 1925*. NA ІА НАН України, ф. 4, N 2.
- Melnik, Ye. 1901. *Raskopki v zemle luchan*. *Trudi XI Arkheologicheskogo sjezda*, 1, s. 479-576.
- Motsya, A. P. 1990. *Pogrebalnie pamyatniki yuzhnmoruskikh zemel IX – XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.
- Petrauskas, O. V. 1993. *Istoriya obryada krematsii na territorii Srednego Podneprovya v I tisyacheletii n.e.* Dissertatsiya k. i. n., ІА АН України.
- Petrashenko, V. O. 1992. *Slovianska keramika VIII – IX st. pravoberezhzhia Serednoho Podniprovya*. Kyiv: Naukova dumka.
- Petrov, V. P. 1963. *Pamyatniki korchakskogo tipa (po materialam raskopok S. S. Gamchenko)*. *Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 108, s. 16-38.
- Petrovska, Ye. O., Telehin, D. Ya. 1965. *Rannoslav'ianskyi mohylnyk na r. Tiasmyni*. *Arkheolohiia*, XVIII, p. 178-179.
- Priimak, V. V. 2012. *Etnokulturnii sdvig na territorii Dneprovskogo Levoberezhya VII – VIII vv. (Step i yuzhnaya polosa lesostepi)*. *Starozhytnosti Livoberezhnogo Podniprov'ya 2012*, s. 60-93.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Prydniprov'ia VI – IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Pryshchepa, B. 2016. *Pohorynski mista v X – XIII st.* Rivne: Diatlyk M.
- Rusanova, I. P. 1958. *Arkheologicheskie pamyatniki vtoroj polovini I tisyacheletiya n. e. na territorii drevlyan*. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 33-46.
- Rusanova, I. P. 1959. *Otchet o rabote Pravoberezhnogo otryada Chernigoovskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IIMK AN SSSR za 1959 g.* ІА НАН України, ф. 64, 1959/20a.
- Rusanova, I. P. 1961. *Otchet o rabote Dreolyanskogo otryada Dneprovskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN SSSR za 1961 g.* ІА НАН України, ф. 64, 1961/23.
- Rusanova, I. P. 1969. *Otchet o rabote Volinskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN SSSR za 1969 g.* ІА НАН України, ф. 64, 1961/103.

- Rusanova, I. P. 1970. Karta rasprostraneniya pamyatnikov tipa Korchak (VI–VII vv. n.e.). In: Kukharensko, Yu. V. (ed.). *Drevnie slavyane i ikh sosedi*. Moskva: Nauka, s. 93-96.
- Rusanova, I. P. 1973. *Slavyanskije drevnosti VI – IX vv. mezhdn Dneprom i Zapadnim Bugom*. Svod arkhologicheskikh istochnikov, E1-25. Moskva: Nauka.
- Rusanova, I. P. 1976. *Slavyanskije drevnosti VI – VII vv. (kultura prazhskogo tipa)*. Moskva: Nauka.
- Rusanova, I. P. Timoshchuk, B. A. 2007. *Yazicheskie svyatilishcha drevnikh slavyan*. Moskva: Ladoga-100.
- Sveshnikov, I. K. 1958. *Otchet o rabote Rovenskoj arkhologicheskoi ekspeditsii Lvovskogo Gosudarstvennogo Istoricheskogo Muzeya v 1958 g.* IA NAN Ukrainy, f. 64, 1958/27.
- Sedov, V. V. 1970. *Slavyane Verkhnego Podneprovya i Podvinya*. Materiali i issledovaniya po arkhologii SSSR, 163. Moskva: Nauka.
- Synytisia, Ye. V. 2003. *Pokhovalnyi obriadi slov'ian Pivdenno-skhidnoi Yevropy V – VII st.* Dysertatsiia k. i. n. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka.
- Tomashevskiy, A. P. 1993. *Naselennia Skhidnoi Volyni V – XIII st. n. e. (systema zaselennia, ekolohiia, hospodarstvo)*. Dysertatsiia k. i. n. IA AN Ukrainy.
- Shteingel, F. R. 1904. Raskopki kurganov v Volinskoj gubernii, proizvedennie v 1897 – 1900 gg. *Arkheologicheskaya letopis Yuzhnoi Rossii*, 4–5, s. 136-182.
- Yahodynska, M. O. 2020. Slov'ianski pam'iatky na Ternopilshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 222-233.

Д. В. Бібіков, Д. Г. Дяченко

MEDIEVAL CREMATION BURIALS ON THE RIGHT BANK OF THE DNIPRO RIVER: PROBLEMS OF CULTURAL AND CHRONOLOGICAL ATTRIBUTION

The problem of determining the cultural and chronological belonging of Slavic cremation burials on the Right Bank Dnipro River is complex and urgent. Currently, a disappointing situation has arisen, when a number of complexes are attributed by various scientists to different archaeological cultures and periods, as a rule, without even considering their conclusions. Fidelity of attribution fundamentally affects the reliability and completeness of samples that can ultimately be used in ethnic, social, or religious reconstructions.

A balanced analysis of the available materials, carried out from the point of modern archaeological science, allows reviewing the controversial issues of the chronology of individual early medieval burial sites. First of all, under the consideration are monuments that functioned «at the intersection» of archaeological cultures. The conducted analysis allows attributing a number of «disputed» necropolises to the Raikovets (Zvyniach, Shumsk, Babka, Holovno) or Old Rus (Peresopnytsia-Biliv) times. In general, there is a subconscious tendency of scientists to the «aging» medieval burial monuments. It is also possible to question the established dating of some early medieval burial sites. Of course, viewing the documentation about the excavations near the Selets village inclines to the conclusion that the Prague culture ceramics entered the later mounds from the surrounding cultural layer, and the necropolis itself appeared only during the Old Rus era. Convincingly determining the cultural-chronological affiliation of some other burial sites (Loznytsia, Velyka Horbasha, Mezhyrichka, Myropil-Vilkha), given the paucity of available evidence, is possible only with repeated field research.

Keywords: cremation burials, Early Middle Ages, archaeological culture, dating.

Одержано 5.10.2022

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BIBIKOV Dmytro V., Candidate of Historical Sciences, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4288-2091, e-mail: bibikovdmytrov@gmail.com.

ДЯЧЕНКО Дмитро Геннадійович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

DIACHENKO Dmytro V., Junior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2849-7381, e-mail: ostrivproject@gmail.com, dmytro_diachenko@iananu.org.ua.